

ספרות ההלכה בא"י בתקופת הגאונים

כחה של ארץ-ישראל בתקופת הגאונים היה גדול בכמה מקצועות של היצירה העברית, אבל לא בזה של ההלכה. היהדות הא"י המדולדלת נתנה לנו עוד בתקופת הגאונים כמה דברים חשובים: שיטת הנקוד המקובלת אצלנו, שמוצאה מטבריה דחתה מפניה את שיטת הנקוד הבבלית והשכיחה אותה. גם בעניני המסורה והטעמים ידה של ארץ-ישראל על העליונה. בענינים אלה יש הרבה חילופים בין "מדינחאי" ובין "מערבאי", בין בן-אשר הא"י ובין בן-נפתלי הבבלי, "ואנו סומכים על קריאת בן אשר"¹. ידיעת הלשון העברית עמדה בא"י על מדרגה גבוהה. המכתבים הרבים שהגיעו אלינו מגאונים א"י במאה העשירית והי"א כתובים בעברית חיה ושוטפת ומורגשת בהם חיוניות רבה. בידיעת הלשון העברית הצטיינו ביחוד "אנשי טבריה הצחים בלשון מכל העברים"².

אף על למוד המקרא שקדו בני א"י שקידה יתרה. אגרותיהם של חכמי א"י מראים על בקיאות מופלגת בכתבי-הקודש. אבל אין זאת בקיאות גרידא: המקרא חי בקרבם ורוחו מרחפת על סגנונם, והפיוטים שנתחברו ע"י פייטנים הא"י מראים על בקיאות מפליאה במקרא ובספרות האגדה כאחד. בלי שני אלה אין להסביר פיוט קלירי או של ינאי. הפיוט שפרח בא"י בתחלת תקופת הגאונים נתפשט במהירות מרובה ונתקבל גם בבבל. סדר העבודה של יוסי בן יוסי נתקבל אצל יהודי בבל בחביבות יתרה, והרבה קתלות היו אומרים את סדר העבודה שלו — "אתה כוננת" — ביום הכפור שתי פעמים, בשחרית ובמוסף. הגאונים התנגדו לאמירתו בשחרית, אבל מתוך שהיה חביב על העם לא יכלו להסיעו ממנהגו³. גם פיוטי ינאי נתפשטו בבבל, שהרי ענף מיסד הקראות, סומך בספר המצות שלו על פיוטיו של ינאי בשני דינים⁴ וכן התפשטו מהר פיוטיו של הקליר. תחת השפעתם הגדולה של פייטני א"י התחילו גם בני איטליא לפייט פיוטים וכבר באמצע המאה ה'אנו מוצאים שם פייטנים חשובים כר' שפטיה ובנו ר' אמיתי ובני משפחת קלונימוס. משם נתפשט הפיוט בסגנון הקליר ויתר פייטני א"י גם בארצות צרפת ואשכנז.

1 רמב"ם, משנה תורה, הלכות ספר תורה פי"ד, ה"ד.

2 ר' יונה ן גנאח בספר הרקמה, עמ' ז.

3 תש"י רה"ג בהל' ריצ"ג, ח"א, עמ' סג. 4 הרכבל, זכרון לראשונים ה' עמ' קת.

בגניזה הקהירית נתגלו כמה דברים חשובים מיצירותיהם של פייטני א"י: מחזור ינאי, פיוטים חדשים מן הקליר, ר' פנחס ראש הישיבה בן המאה השמינית, ר' שמואל בר הושענא השלישי (סוף הי' ותחלת הי"א) ורבים אחרים. עשירה היא הספרות המדרשית הא"י של אותו הזמן. תשעה קבין של אגדה ומדרשים נטלה א"י ואחד כל העולם כולו עם בבל בכלל. מדרשים רבים נתחברו בא"י בתקופת הגאונים, כגון פרקי דר' אליעזר שנתחבר כבר אחרי הכבוש הערבי, וכמה ממדרשי הרבות ומדרשים אחרים קבלו את עריכתם וסדורם האחרון בתקופת הגאונים.

אך הספרות הא"י בהלכה היא דלה מאד. מכתביהם של גאוני א"י שנשלחו לקהלות חו"ל בבקשת עזר וסיוע עולים במספרם פי כמה על התשובות שהגיעו אלינו מהם בדבר הלכה. מגאוני בבל הגיעו אלינו אלפי תשובות ועשרות אחדות של מכתבים ומגאוני א"י יש לנו מאות מכתבים ועשרות אחדות של תשובות. אבל מתוך שחביב עלינו כל מה שנוגע לחיי היהודים בא"י בתקופה ארוכה ומעורפלת זו נשים עין על מה שהגיע אלינו מתורתם. וכבר אמרו: "אין תורה כתורת א"י ולא חכמה כחכמת א"י".

מן התשובות של גאוני א"י נמצאות אחדות בקובץ תשובות הגאונים שערי צדק, ורשום עליהן "תשובות ארץ ישראל" ובקיצור "ארץ ישראל" או "תשובת א"י", אבל באמת אין לפנינו כאן תשובות, אלו הם פסקים הלקוחים ברובם מספר המעשים לבני א"י, שעליו עוד נדבר, ובראשם הוסיפו את המלה "וששאלתם" כדי לתת להם צורה של תשובות.

התשובות האחדות, שהן תשובות ממש, שהגיעו אלינו, נשלחו לקהלות הרינוס, איטליא, צרפת ואשכנז אשר עמדו תחת השפעת א"י. העתיקה ביותר היא זו שמצא החכם ר' יצחק בר דורבלו (חי במחציתה השניה של המאה הי"ב ועבר ארצות רבות ועד רוסיא הגיע) בוירמיישא: "כתב ששלחו אנשי רינוס לארץ ישראל בשנת תש"ך לפרט (960) ושאלו לקהלות שבא"י על שמענו על ביאת המשיח ועל סירכא דליבא מה אתון בה? תשובה: על ביאת משיח לא הייתם כדאי להשיב, וכי אינכם מאמינים לדברי חכמים וסימניהם ועדיין הסימנים לא באו, וסירכא שבשומן הלב נתנו סנהדרי גדולה ונחנו סנהדרי קטנה אוכלין אותה... וחתם הכתב ר' יעקב בר מרדכי מרוסיא וכל דורו, וגם כתבו טוב היה לכם לשאול לנו בעומקי יבמות וערובין ושלוש לשואלי טובתינו".

תשובה זו נתפרסמה ראשונה ע"י ד"ר יוסף פרלס בס' היובל לכבוד גריץ (עמ' 31), והוא פקפק באמיתתה — מפני שזכרו סנהדרי גדולה וסנהדרי קטנה, שמציאותם בא"י בתקופת הגאונים לא נודעה אז — אבל עתה אין מי שיפקפק בה. באותו זמן התענינו רבים בחשבונות הקץ. היתה אז צפיה חזקה לגאולה ואולי גם תנועה משיחית. ר"ח ק' שפרוט, המדינאי היהודי הגדול,

5 בראשית רבה טז, ה.

6 דף טז, ס"ו כו; דף ל ע"א, ס"ז; דף סט ע"ב, סימנים עג—עז; דף פג ע"א, ס"ח כג; דף צב ע"ב, ס"י מה.

שואל במכתבו למלך כוזר אם יש לכוזרים ידיעות יותר ברורות בענין הקץ, ובתשובת יוסף מלך הכוזרים, שאמנם החוקרים מפקפקים באמיתות ההסטורית, אנו קוראים: "ועוד שאלת מדבר קץ הפלאות, ואנחנו עינינו אל ה' אלהינו ואל חכמי ישראל (של) הישיבה שבירושלם, ואל הישיבה שבבל, ואנו רחוקים מציון. אבל שמע שמענו שברוב העונות תעו החשבונות, ואין אנו יודעים מאומה". חליפת מכתבים זו שבין חסדאי ומלך הכוזרים קדמה רק שנים מועטות לשאלתן של קהלות הרינוס. חכמי ישראל עונים בקצת רוגזה על שאלת ביאת המשיח, כי ודאי קבלו עוד שאלות בדומה לה. מענין הדבר, שבהוראת השאלה בדבר סירכא דליבא הם נסמכים על תשובתו של רב יעקב בר מרדכי גאון מחסיא. ואף בתשובה אחרת, בענין אמירת והשיאנו בר"ה ויוה"כ, סומך הגאון הא"י על מנהגי הישיבה בבבל. רואים אנו עד כמה כפופים היו גאוני א"י לסמכותם של גאוני בבל. יודעים אנו ג"כ שחכמי ירושלים פנו בשאלות לרה"ג⁷, ובנו של הגאון הא"י רב שלמה בר יהודה למד תורה בישיבת רב האי. במכתב אחד שכתב רב שרירא אל הגאון הא"י בשנת 990 הוא כותב לו: "ותובעים אנו בבקשה מן ראש הישיבה. יחי לעד שיצוה להקרא האגרת ברבים, כי כן געשה לאבותינו שם פעמין רבות, וכן יעשה ואל יאחר, ויודיע אותנו כי השלים החפץ וכי נקראה האגרת נגד כל העם"⁸. אף זה מראה לנו על השפעתם החזקה של גאוני בבל בא"י.

קבוצת תשובות שלימה הגיעה אלינו מן הגאון ר' אליהו ובנו ר' אביתר. והיא נשלחה לר' משולם ב"ר משה ממגנצא⁹, ובכן מוצאן ממחצית השניה של המאה ה"א. התשובה הראשונה שבקבוצה זו בס' הפרדס לרש"י¹⁰ ובמחזור ויטרי (עמ' 360) ובכמה ספרים אחרים מחכמי צרפת ואשכנז: ור' משלם בר משה שאל את פי אריות יושבי ירושלים עיר הקודש... אגב, בספרי הפוסקים שיצאו מבית מדרשו של רש"י משוקעות כמה תשובות ופסקים שהגיעו מא"י בתקופת הגאונים¹¹.

בנגוד לבבל הנה בא"י כל מה שאנו הולכים ומתקרבים אל תקופת הסבוראים והגאונים הראשונים מתרבה החומר ההלכי יותר ויותר. באותו זמן סודרו רוב המסכתות הקטנות: מס' סופרים, שמחות, כלה, דרך ארץ, ד"א זוטא, כותים, גרים, ציצית וכו'. החומר ההלכי והאגדי שבהן הוא אמנם ברובו הגדול מזמן המשנה והתלמוד, אבל את עריכתן האחרונה קבלו בא"י בתקופת הסבוראים והגאונים הראשונים, ובכמה מהן יש גם הוספת נופך מאותו הזמן. חשיבות מיוחדת במובן זה יש למס' סופרים. על-יד המקורות העתיקים שבה מזמן התנאים והאמוראים יש בה הרבה הלכות ומנהגים, שמוצאם מזמן שאחרי חתימת התלמוד, והן מעמידות אותנו על חיהם ומנהגיהם של יהודי א"י במאה הששית והשביעית.

7 ג"ה סד. 8 R.E.J. LXX, 101 9 R.E.J. LXXIII, 88—92 10 ד"ק, Ald 11 עוד על תשובות מארץ ישראל ע"י גנוי קדם ד, עמ' 50 ובספרי "מספרות הגאונים" עמ' 90 ובהערה שם.